

«КӨШКЕНДЕ» ТЕВЕ ХЕРЕКЧОК

1993 чылдың декабрь 12-де сонгуттурган Тыва Республиканың Дээди Ауралынын депутаттарынын, кожуунуң, хоорайлар, сумуларның чагырга даргаларының хуусаалары хоойлу эсуугар дооступ турары бо. Олар сонгуттурган, тапкыч-ла беш чыл ажылдааннар.

Удавас болур сонгулдада бир онзагай чаа чүүл — тус чер Хуралдарынын депутаттары сонгуттур болур. Оларның ажилынын кол угуланышы — үндүрүг-дагычыларын кирип алыры, тус чер бюджеттерин бадмаалап болган оң күсүлестини хилалары дээп, оон-лаа өскө айтырыктар хамаарып. Ам бо хуундаре сонгулдада ба-дмаалап алылган чир-чирлерде калбаа-биле чоруп турар. Аңаа чүүл сонгулда коми-ссиялары бөлөктөп, ажил-даар эвес, а сонгулда хуун-де 18 харлаар хамаастыда өргөздүр, сонгукчу бурзү хандыр боланың, шыл пи-лидгени кылган сонгуур.

Кымды депшидерин, кым дээп бадылаары сонгук-чүзүп хостуг өргөздүр. Сонгулдаар — ол дээрге ачык-чарлаг демократиялык кол магадылалы, нитиледилит политикаг бижык чорунуң чугуда кезээ, күрүңе эр-чачырганың хоойлукчулуга органың чаартырының кара чагыс иделгелде ар-гам-дыр. ТР-ниң Президент-а Ш. Д. Ооржактын сонгу-далар мурунда Тываның чоңуна Кыргызында мын-дыр одуртуп бар.

«Боттарынын болга-дырыны болган күзээш. Киптерини чугаалар, толдоткы кандидаттарын саналдаар, Тывавыс дээп сагыш зарым чорур, төлөтүг, силерниң неге-де-хереглестирнеге бол-гаш күзүл-чүгүлүңерге дыңаңыр кижилерин Парламентке база тус чер бот-башкарылганың органыңа кирген ту-рарын күзээр-дир мен» дээп.

Бо одуртуп кижиге элзэн кичээдирини берип турар. Мен база хоочун сонгукчу кижиге болганымда, кандидат-тар дугайында болумуң сапалдарымын кирип көрөйүн. Дээди Хуралдын депутаттың кандидаттыңа кожуунуң кижиге эмнегезиниң улуг эм-чизи, дээди эртеринг Арка-дий Александрович Натчп,

СОНГУДАЛАРГА УТКУШТУР

Удавас болур сонгулда-да иденкейлиг кирип, чо-нуң арамында төлөтүлгө-ни хандыр боланың турга-ш шилип, дээди эртеринг, аны-як кижиден сонгуп ап кө-рөзүлөр.

Сонгулдаарың үрө-түңү-диги белик денелге эртери — сонгулда комиссияларының кеңигунериниң, ылангыч комиссияның даргазының канчаар ажилдагында кон-чүт хамаарып ден чүве-и боюмунда ажилдап келген практикада эки билер меа. Чоокта чаа Тыва Респуб-ликаың Тел документу коми-ссияның даргазының олу-лакчызы К. Д. Будук-оолдиң «Россия Федерацияында болган Тыва Республиканың сонгулда хоойлукчулуганың үндүлестини», «Сонгулда тер-миндериниң тайылбырлары болган тодарайлашканы» деп ному парлаттыган, ову сонгулда комиссиялары бол-ган сонгукчулар номуң га-ныжары чулула.

Төрүттүңен хунүңер-биле!

Бистин эртим чагыс классыларынсыс Эльвира Ком. бусвна Ооржак — февраль 6-да, Илья Огур-оолович Сат — февраль 9-та боттарының төрүттүңен хунүңери демделген эртерлер.

Эльвира Комбуевна № 11 яси-салта өргөктөп азылдап турар, 1 кыстың, 1 оолдуң ынак авазы. Илья Огур-оолович куш фабрикасында ажилдап турар, 1 кыстың, 1 оолдуң эртим ачазы. Эртим чагыс классыларынсыс төрүттүңен хунүңери таварыштыр өзгө байыры чүрээвистин ханызында че-дирбишаан, кан дег бижык калыкшылды, ажил-кичиге чедишкенини, өг-бүлезинге аас-кежиги, амыдырат-чурталгазына өөрүшкү-манайны, чагыс классыларын бистер-биде ам-лаа хой чылдарда аралажып чурттап чо-рурун күзөдүңүс.

ТЫВАНЫҢ ВИКТОР КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ
ФЕВРАЛЬ АЙДА
7-де, субботада
«ЭРИН АШКАН ХОЙПАК»
Концерт
8-те, улуг-хүнде
«СЕС ЫНАК ХЕРЭЭЖЕН»
Р. Томаның ийи көжегелиг комедия-детективи
14-те, субботада
«АКШАЗЫ ХӨЙ АШАК БОЛЗА»
Концерт
15-те, улуг-хүнде
«ЧОРУУ ЧОГУЗУН, КИЖИ ТӨЛҮ»
Р. КИПЛИНГИНИҢ «Маугли» деп тоолунга үндөзүлп тургускан джаз-поп-рок-транс. рейт-техно-драмазы
21-де, субботада
Х. Ө. ШИРИН-ОЛДУН ЧОГААДЫКЧЫ КЕЖЭЭЗИ
22-де, улуг-хүнде
«ЧИРГИЛЧИННЕР»
Э. МИЖИТТИҢ үш кезектиг новеллалардан тур-густунган трагикомедиясы
27-де, пятницада
«ШАГАА-98»
Концерт
МАРТ АЙДА
1-де, улуг-хүнде
ПУШКИНИИ-БИЛЕ ШИИ-КОНЦЕРТ

ЧУГААЛАКСаан БИР ЧУУЛУМ

Малчыннар өглеринге, суурларда ында-мында бажыңнарыңга кире дүжүп чорааш...

Кадык-ширин агаар бойдуштуг, бедик-чаагай Монгуш-Тайга кожуунуң Монгур-Аксы суурунга док-таап, ижинип чуртта-ла ам мугур үжүн чылмыны угаан-болалымда, сеткил-сагыжымда сактып, болап, пенсонер назы-харым, хар-кыш-инемэ убулле мүн-не алак-бышаам чини, кал-дыкшы-бадылам черле ло-ру чурттап, өөрөшөп, чап-чыккан айым-биле солун-нар-биле харылаамны үс-пей, мында-хаая-лаа бол, де-мир-үжүм холдан салбайн чок мен.

А мыңаарга амыдырал-чурталганың чеден чыл оюн каш чыл болгаш дем-делээрим бүдүүзүңде мээң угаан-медерелимиң, сагыш-сеткилимиң кончуг дүвүр-диги келген, ам мырндай шылдакыр арга чок апарган бир чүдүлдү дугайың ат-адарлыг, кончуг номчуттуг «Шы» солунуңу дамчыштыр хоор чоңумга чугаалаксап олар мен.

Менчү-Тайгага ижинип өргөп чорааш, ат-сурагыл тоолулар Салчак Шокмуш, Саая Самбуу, Салчак Дон-дук, Хертек Шожак, Хертек Ширин суугарыны кайгам-чык тоолдары Тыва Респуб-ликаың улустуң чогаалчы, эртерден Ондар Дарима, шүдүкчү Александр Дар-жай, эртерден Зоя Самдан мога-шылгач чогу-биле би-пар-урага бижинип алгы-лаан. Угаан-болалың ин-теллектиниң артыгың ал-ды-дег чаагай үүлө-херек кайда боор.

ЧАНЧЫЛ БИЛЧИР-ЧООК ТӨРЕЛ, ДЫЛЫН БИЛЧИР-ХАН ТӨРЕЛ

Тыва улустуң, бурунгу чанчылдарының уjur-дузасы

ЧАНЧЫЛ — чоңуң чус-чус чылдарда амыл-база бисте ажылдавын тур-рач дүрүлгөсүндө шилтиңген кижилерин угаан-медерелиге бижып донгай берген, сал-галдан салал дамчып сагыттын чорур мораль-тикти нормалар, бижиттинмэи хоойлук-дурм, нитилде уjur-уткалыг сагылгалар-дыр деп, Чүл-дүм Чан башкы тодарайн бижээп.

Бөдүүнчүдү чугаалаарга, чаңчыл дээрге бир чүдүдү үрүлчү каттап чаңчыкка-ның, астрологияны болган эртерден доктар, сиңирер, чаңчыгар. Хунүң-не менди-лежери бижылып доктай берген чаңчыкшыс. Ада-не-зиниң үлөгөринен, чугаа-домаандан өки-лаа, багай-лаа чаңчыкшыс уруулар өөрөшө алыр. Бурунгу ты-залаар ажы-тоду чаш тур-лаа, чопшоролгон болгаш хо-рутуг чүдөдөргө чаңчык-тырың өгөзөр турган. «Ки-жи болуру чажында, эл болуру кулунуңда» деп үлө-рер домак бар болгай. Би-життинмэи хоойлук-дурм болган ыдыктыг чаагай чаңчылдар, сагылгалар, эсулдар, эсу-чаңчылдар, уjurлар тыва чоңуң ша-гоуден тура уруулар ки-жизилдигезинге мөөң улуг күжү бою көлгөн.

Ол ишкан тыва улус-туң сагып чорур чаагай чаңчылдарында философия-ны, астрологияны болган астрономияны бижилери база кирип турар. Ынча-гаш школага улусчу пед-агогиканы албан өөренир өр-тем кылдыр программаны тургузуп бадмаалап, тускай шак кылдыр доктаадыр бо-ла өки. Мен 1992 чылда өөредилге өгөзүңдө болган башкылар чөвүлө хуралы-га бодумуң бола алганым-биле башкыларга тыва бу-рунгу чаңчылдары болган шажың-чүдүлгөңүң өгө эртерден шактан бөрип дийэн мен. Чамдык башкылар тускай өөренип алган кижиге ажил-дап болур мынаан деп ичи-зиниң-даа турган чүве. Ас-трологияны, шажың-чүдүл-гөни, тыва эсулдар, са-гылгаларың сонугурап ном-чуп турган мен, чүге диез үениң өскерилгени-биле класс шактарыңа болган ада-не хуралдарыңа чаа темалар негеттинип келген болгай. Тускай программа чок өртемни башкылары берге болбайн аан. Удуз диле-нир, тыштынар, чыгынар турдум. Программаны чыл-дан чылче чаартып тургу-зуп келдим. Уруулар ол ки-чээлдерге улуг сонугура-дыг болуру чорду. Доостук-классының сургулдаары тыва чогаалчы итуруо шылгалдагыңа бойду бол-гаш тыва чаңчылдарга ма-аарыккан темалыг чогаал-дылдар бижирлер, кичээл-дерге чижектери хойну ачыглар боорга, ыдык ки-чээлдерин амыктыг тала-зы хой-дур деп бүзүредим.

ЧАРЛААДАР

ТАҢМА ЧОККА...
«КЛА-ХЕМ» ХӨМҮР-ДАШ УУРГАЙЫ херектелерге хөмүр-даш ТАЛОННАРЫНГА хереклекчинин ТАҢМАЗЫ салдынмаан болза, куш чок болурун сагы-дырып тур.

ДУВҮРЕНЧИГ ЧУГАА

ЧЫДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Мал оон кодан-кодан-биле кырлып болур, оң каракан көзүлбөс өскүдүчүлө-ри кижиге база чышынар. Ырката Кара-Холду санааска, Бай-Тайга кожуунуң көдөз ажил-агылдарының бүгү каттыжышыңнарының шээр малының көр-дүрү үзүлбөстөн. Чоокта чаа мындыг факт-барыдааны ийи караам-биле көр-дүр: кодуз эми салып алыры-биле СББЖ-не он алды миллион рубльди шилти-ти. Ол хой туң-биле өскө барааннар салып алган болзувусса, кайгамчык эки ту-рар ийи.

Чылдар өтүр кодузчуң үзүлбөс келген чылдагыны чүдөл? Мал эмчизи эвес мен, аңаа бөдүүн бижикчи мен. Ынчалза-даа оң чылдагынаары болумуңу-биле тайылбырлап болур мен. Бирөөде, мал кажалаарын чугалавайың, малдыг чаксы болган күсүк чуудазын чоруттайы турар. Оң тайылбыры сес чока-ла билдин-тир — ам садар акша чок. Ийде, малдыг шимчээштин улуг бооп турар. Өрге, чээлиге шээр мал, молдурга-казыра бири өлгөңдө чарыдаттынар болгай. База ол ышкан ийитиниң малы-биле хууда мал доктаамал кады турар, ол кажан-даа адыгтааттымас, ыдыг болур-даа учурул.

Рынок харылаалары кожууннары чокушталырган. Менчү-Тайгаың, Удуз-Хемниң, Эрииниң, Тестин, Өвүрүң малын кижилер сөөртүп эккээр. Ылангыч бүдүрүкчү кошкарлар Өвүр туржук, Даг-Антайлан-даа келир болгай. Көдөз бүдү-рүлгөлерин кол мал эмчилери келген малдыг аары-кадымын байланыш шилчип турарының дугайында акт-бижмелери чок бооп турар. Негелде-чүрүм эсуугаа аларга, мал эмчилери аары малды кодан девисээринче чагдатпас албан-хууль-теги. Эмбеттинмес малды хилинчектен турган анык чок, эвеп кааптары харын кепил.

Кезек үеде өки чаңчы-дарымысты утуп, хоруп, эртеринг артымышың деп турганмыстан бурунгу өг-бөлөңчү салгалдан салгал дамчып келген ыдыктыг чаңчылдары кадымын, чи-дир чак чыткан болгай. Тыва дымлымысты үнелеп бия-бес турдуусу. Тываның төгү-зүң өөренимс чордуусу. Тыва чуртуусу, дымлымыс-ты хевээр чаалап артырып каан ада-обелериниң ити-төөгүзүң сонугураас тур-ган бис. Салым-чааның кижилерин, лама, хамнар-ны багай кижилер деп би-лир чордуусу.

Улусчу педогогикада эко-логтуг, мөзү-шынар, күш-айык, остөгитиң, араг, таакыкы удуз, күш-дамыр сайзырадыр мергежилдер

Бо талазы-биле өөредилге лоннарын ажилдап кыл-гаш, эртем ажилды база чорудуп болур деп салалдыг артым. Ынчаганш ара-дур-жулгалыг башкыларның бол-гаш хоочуннарың өки чаң-чылдар дугайында чүдүл-дөриң ам-лаа солуннарга чыры-дарын күзээр-дир мен.

Чурттакчы чоңун, албан черлериниң, хоорай организацияларының кичээңгейинге!

КЫЗЫЛ ХОРААНЫН БИЛДИРИ
1998 чылдын февраль 1-ден эгелээш, март 31-ге чедир ийиги чартык чылда өй-өйлөп үнүп турар солун, сеткүүдөргө
ЧИИГЕЛДИГ ЧАГЫДЫЛГА
ажыттыңаны дыйнадып тур. **ӨРТЕКТЕР** 1998 чылдын бири чартындаазы-биле демей. Сонугурааның үндүрүлгөлерин чогуур үезинде болгаш ажыктыг кылдыр чагылып алыр арганы силерге берип тур.

Чоңуң хууда малыңче эс көрүмөс чоруктар удуртукчуларың «хоочузу» аларган. Хөкүүчү малчыты алаан, ылгаан анык чүл? Ындыг удуртукчуларың чагырыкчылары чон сонгуп ап-ла турар. Хууда малдыг кижилер хой-өшкүзүңүң кадык чаагай байланы тургузуп алыры-биле эм-тааны боттары база салып, чалап турар учурул. Аңаа үндүрер мал бажы, эл-кежи тоне берген эвес. Дират малың артың, хилинчектедиң олар хамаатыларың чагырыкчылар аңаа көрүп, оларын-биле эңтежин турар ынамыл. Малдың аары-арык хилинчээ кижиниң бодуңга чедерин ожаап көрө чүү ырг?

АК-ТУРУГЖУЛАР ШЫЛГАРААН

Тыва Республиканың бири чер дээш мячилик хоккей маргылаазы Чаа-Хөл кожуунуң АК-Тургу суурунга чоокта чаа болуп эркен. Ук маргылаага кожууннары кирир учурлук чамдык командалары акша-колектин, машина-тех-никаны кывар-чаар материалдары чогуудан, кел-бейн барган.

Бо удаада 5 команда кү-лээр шенежир аралыг бол-ган. Ол кымнарлыг? Кызыл-дың, Шагаан-Арыгның дина-можулары, АК-Довурак АТВ-зиниң «Мотор», Чөөн-Хем-тининг, АК-Тургуңуң коман-далары киришкен. Маргылааның кол судья-зы республиканың коочу спортчузу Клим Чадамба су-дьялар чөвүлөтин тургус-канш, команда бүрүзү ойноп турар командалары судья-лары-биле хандыр даалга-лары берген. Коллегияга чамдык шиткечилер чаа-соора шилип, чайгыла бээр таварылгалар оон мурунда тургустунуп турганын катап тавазын дугурушкан.

Тургу» биле «Чадаана» өгө-лээр болган. АК-Тургулар аваангыр, кашпагынын көр-гүзүп турган, чөөн-Хемчи-лериниң 7:4 санга чыгың-биле удун адылдар. Январ 30. Душтекиниң ийи шак. Командалар шери-түрү-биле чагыс чүтүм кылдыр чыскаалыккан. Чаа-Хөл кожуунуң спорт коми-тетинин даргазы Николай Шыпар республиканың хок-кей федерациязының дарга-зы генерал-майор Сергей Монгушка, Чаа-Хөл кожуун чагырганың даргазы Анд-рей Тулушче беш команда оюнго белини дыңкаткан. Парад хулээп алыкчылары ойнакчыларга байыр чед-ди, чедишкенини күзеп, оюн-толгандан чыдып на-га-байн, аныктарга үлөгөр-чү-жөз көрүзүп чорур хоо-чун спортчуларга сеткилдиг ханызында чыгып чымык-туккан. Чадаана командалы-Зку шаңчала төлөтүп бол-ган.

МЯЧИЛИГ ХОККЕЙ

мун, өртөгитт белектерин, Зку чери элзэн Чадаана-ның командазына хунүлдү бижиттерин тывыскан. Бирээден үшкө чедир ша-налдыг командаларга Чаа-Хөл кожуун чагырганың даргазы А. Ш. Тулуз бир-бир хойларыңа бөс-бүлээни өмүңүзүңдөн 500 рубль-биле «АК-Тургу» коман-даның шаңнаан. Ол командага деткичилер база хой болган. Чаа-Хөлдуң уруулар эмчизи, республиканың хоочун шы-дыраачызы Зоя Донгак биле стол теннизиңге Тываның каш дакпыр чемпиону, хоо-чун спортчу Мария Хомуш-ку олар 1:1 «шампанско-е» белекке берген. Ко-манданың капитаны Шолбан Байыр-оолдуң авазы «Уда-вас Кызыл кирип ойнаар улус, ылчанганш 100 литр бензин өртөң белекке бер-дим» — дээп, ашканы сөп-пөдө. Тывада Афган хоочун-нарының төлөзери — дар-газы Шолбан Кара-оол, оон анызы Леонид «Бир дугаар чер алган командага улуг өртөгитиң суй белекти тывыс-кан».

Мал бажын өстүрериниң арга-хөвирлери хөй болгай. Кара-Хөлдуң нуружулазыт өөренири күзөңгү. Тайга черин ында малы чагалгалыг, чаагалгалыг күзөңгүл, кыштагалдыг болур ийи. Өскөрткөн келген мал ветеринар эвес-дээ кижини караага көсүк.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Көдөз бижикчи.

Нитизи-биле маргылаада эки эркен. АК-Тургулар дээр аалчылары чыгып чымык-тың кожуунуң спорт комете-ди, суму, кожуун чагыргала-рым, өмүңү эвеп Тамара Сот-на төрөдери-биле демис-киң эрттирлер.

ДУГУРЖУЛГА ЁЗУГААР

Солуну бүдүрүп кылырнын чарыгдалдарын хензиг-даа бол эвэ-жедир сорулга-биле өй-өйлөп авторлар-биле дугуржулга ёзугаар төлө-вирлиг чечен чогаал арынарнын, булуннарны «Шынга» парлап эгелээн. Шак индыг саналдарын көздөөн чамдык авторлар үндүрүп эккелген чүе. Оларны редакция деткээн.

Кымда чырыкче үнмээн эки чогаалдар парлаттынмай чыдып ту-рарыл, бистин солунга кээп, дугуржулганы кылып ап болур. Күжүгөт Серээевич Шойгу — партия, советтер ажылынын хоочуну. Ол «Мээң бичин төрөөн чуртум» деп тоожуну бижип дооскан. Ук ному орус дыл кырынга бо чылын чырыкче үндүрери-биле белеткеп турар. Ол тоожудан үзүндүнү дугуржулга ёзугаар моон адаанда парладыкчыс.

Төөгүнүн херек кырында болушкуннарны үндөзлөш база ол ышкаш чоннун салгалдан салгалче дамчыдып келген төөгү чугааларнын уг-шии-биле амбын нояннын өргээзинге, ооң аалын долгандыр кандыг болушкуннар бооп турганын чогаал аяны-биле көргүзерин оралдажып көрейн.

АМБЫН НОЯН АГБАН-ДЕМЧИНИН САЛЫМ-ХУУЗУ

Дугуржулганын дүшкөн Көмбү-Доржу, ооң оглу Сотнам-Балчыр оларга чоок дүжүметтерин дуаазы-биле Амбын ноянга удуз сүлчээ тургузуп, ооң ат-алдарын баксырадып тургалып, албан-дуажалынан чайлаткыч, эрге-чыгырны холго алып алып албай болбай бергенер.

1914 чылда Тыва Россиянын составына протекторат бооп киргенини соолта, Россиянын эл хаанынын эрге-чагырга тыва дүжүметтерин кара туралында ажылашканын кылааралар, чаа чурумга чыгырларын алып эгелээ. Ындыг хемчеглерге тавышпаан дүжүметтер Тывага тургустунан Россиянын колонисчи эргелет черинин ажылынга шаптарыштырары бо-ла таварыштырар апарган.

Тыванын амбын нояны Көмбү-Доржу Моолга дагын каттыжар дугайында Богдан-Когон-биле чакыт харылаалык дээр черегин чугаа база тарай берген. Тожу, салчак кожуунарнын ноянарны, кыргыс сумуунун чыгырлыкчы хаан чаазаң чарынагы чыгыртызын оралдажып, Урянхай крайнын комиссарына тавыштырар турганар.

Ыччалда-даа ол үеде турган комиссар Григорьев туралында дүжүметтерин кездир хемчеглерин алган. Амбын ноян Көмбү-Доржуну дүжүмөттен чыгарган. Оске дүжүметтерин Усинскинни кара-бакчыга каш ай иштинде олуртуп каан. Сөөдүчү оларнын акыс-сөзүн алгаш астап салган чүе-дир.

Тыванын амбын ноянына иргиттерин бай Агбаан-Демчин олурган. Ызыгуур салган, эрге-дужаал алып ол үеде Амбын нояннын чыңылыг берген Көмбү-Доржуну олду Сотнам-Балчыр алып ужурул турган. Сотнам-Балчыр бола, Көмбү-Доржуну алып, ооң алымын моол, дагит, кыдат дилдары өки билер, ол үенин шынар дээр өрмөңни кижилерини бирөөзү турган. Ол кажар уганын, эрес-кайгал кижилерин.

Дүжүмөтче чаа олурган амбын ноян Агбаан-Демчин хаанын эрге-чыгырга бердинини көргүзүшпаш, чамалык депшигелди базамнарны кылдылаан. Нояннын өргээзин Биче-Шуурмакка көжүрүп эккелген. Анаа ийн кыт бажытчы турганар. Араттарга мях белеткелчек, школа тууду, анаа орус башкалар чаала, тыва уругтары орус школага өөредилер оралдажып турган. Во бурунгаар бажык удурулукчулар кой болган. Чунуңда мурунда эрги чаңдыларнын камгалакчылары дүжүметтер болгаш хурээ-хиттин төлөөлери дээрли билдигер.

Тываны Россияга каттыштарынага эгезиден тура-ла, ол удурулган, Моолдун чамарылыгыче чүткү турган дүжүметтерин баштыкчымы болушпаан, Тыва Урянхай край апаранынын сөөдүнде, болуңу «Ак-хаанын» бердинени эс кырында бугуредип, өске талазында, ийн арынын политиканы чорудуп, феодалдарын, хурээ ламаларынын аразында Россияга удуз кижилерин бодунче тыртып, Моолдун феодалдары-биле чакыт харылаа кылып турган.

Во улаада Тываны Россиянын хамарылаанындан чарып ал шыдады-да, замкыңды мурунда адаанын «өжээк» деп, Агбаан-Демчин узуулаан, ооң орунга бола бугу Тыванын чыгыр эргиди амбын ноян болу бээрин күзеп турган. Кара салгыттыг соруугаан чедип алырла, чоңуну караңгы, бугуңду бийлаан, бурганын чаалап каан тыва чоңуну кара чыгыс камгалакчылар кылдыр бо-нон көргүзүр оралдажып, Россияга удуз колонисчи политиканы хоралын чоңа суртаалдап, Тыванын Россияга каттышканын «бурганны бужартаканы» кылдыр көргүзүр оралдажып турган.

1915 чылдак чайнында удуз калдашкын болган. Кыжында удуз хар чагаш, чоңуну мал-маганы олуп кырылган. Ам-чүт, турени амдылар күштелип келген чорук Сотнам-Балчырнын кара салгыттыг үлдөдиглеринге дузалык болган. Сотнам-Балчыр бодунга чоок дүжүметтерин, оларнын сөөгүнө бугуреп турар ялы араттарын чажыды-биле чымы келгеш:

— Богдан-Когондун өршөт дилөөс бола, тыва чоңдан дигит кижиле артап чыгыс апарды. Орустарын чурттан үндүрбөс бола, эки чүе көрбөс бис — деп, ол чугалаан.

Моңу кылдыр дээр бола, замкыңды мурунда Агбаан-Демчин ноян дүжүмөттен чыгарды. Ол дээрге Тыванын оруска салгыткыч, албан-дужалыктык былаан алган кижилерини бирөөзү дээрин бажыткышпаан, Агбаан-Демчин бурганга удуз «үлдөдиглери» Сотнам-Балчыр сойлап, салгыт шыканын номналында көрдүмзөө «бужар» чүеелерин кылырчыне аштаан, турган чоңу аялбап, ар-ганын кестирип, демир-дес-биле чүлдөкчиг эгелээн чорукка аптекин болбаан бугуредилер-биле:

— Агбаан-Демчи чүлө боу оруска салгыткан эвес, а харын бистин чоңуусту орустун чалчаны кылдыр салгыт эгелээни ол-дур, орус чуртуулан ок-боолу соланнар өккел алгаш, араттарын аялбап, бодунга бажың кылдыртып турар. Чоңуну ажа-тууш шажын-чүлдөгүнден чарар бужар чүени бевин үлдөдиг, школа ажыдып, анаа орус бажык эквен турар чоруктуң суг кончуңу көрбөс силер бис — деп болдын илереткен.

Көмбү-Доржу олурган, олгунуң чугаазына улажып, харын оон-даа бужар чугаа тарай берген дивес силер бис, кыс уругтарың чараштарың шилип тургалы, Хем-Белдиринге орус школага барып өөредил. Ооң соонда, орус ашактарга курьяк кылып бээр суг дигиң турар ашарды — деп.

— Бо-даа болбаан херек-тир, бистин салгыт шажының номналында «херээжөк» кижиле сүргүлү шапы болур хамаан-чок, дорже бевин эртен чүе болду ийн — деп, Куураңмай хелин бажын чайышпаан, эргезин чүуп олурган.

— Кисе уругтарың орус ашактарга курьяк кылдыр бээр суг деп чүвениң кончуңу көрбөс силер бе? — деп, бала бир дүжүмөт ламаның чугаазын деткеш:

— Оске сөөк удуз-даа аш чок боор чүе. Кыдат салгыткычлар тыва кыстарын эге бажында папшаның кылдыр аар, оң бир көргө, курьяк ашаран турар. Биче болганда удуз оялдамтар, өске бир анык кысты эккен алган турар боор чүе-ле болгай — деп, өске дүжүмет чугаага улажып.

— Тенине, чүе кой чүе чүе чүе бердин, кылдаттар дээр сарыг сөөктү, салгыт шажының үлүс болбасын. Ында шажыңга удуз чүе черле чок — деп, Көмбү-Доржу үе шаап каан.

— Кыдат салгыткычлар чөр-чуртунда алган калды-хоөгеттиң, ажа-тууду үлүс ийнмаан, мидыг эвес бола, алган калдыын чуртунче өдөртин ашар-ла ийнмаан — деп, Кыжыңмай чугалаан.

— Кыдат кижиле калдыын элertип алган чораз чүе төөгүде турбаан. Тыва чуртуңа чеже кылдаттар келбөөн дээр, чың-чымы-биле чурттан турар кирезинде, кыдат чуртуңдан калдың элertип келген кылдытын кым көргөңүл чөү? — деп, Көмбү-Доржу айтырган.

— Шынап-ла, элertип чоң чүе-дир аа? Черле кылдыг херээжөк кижиле көргөңүл дивашпаан мен. Орус улусту коорге, алган калдыын, өмү-толун каалап ап чорур чүе-дир — деп, Куураңмай хелин кайтып чугалаан.

— Ышарга тыва кыстары орус ашактарга бээр деп чугаа канчыл үнүп келди. Калдыкы кижиле калдыын херээжөк чүе боор? — деп, Кыжыңмай хунду демги-ле деткиниң че, алдын барганынга хоралап олурган чымын илереткен.

— Калдыкы кижиле калдык херек апаар таварылга тургулар. Бир эвес бистин дүжүметтериниң-ла алып бол-дас, актың кижиле ковар-ла болу бе? Кыжыңмай хунду бугу бевин олаа-хурээ дагаан черге анык кыстар чыңдыр көрбөс, бирөөзиниң алаш, арыг иштинче эке бээр дигип ийнк меонор чоп — деп, Сотнам-Балчыр каткы үндүрерин оралдажкан.

— Куураңмай хелин актың кижиле болу мыйна. Лама салгыттыг үлүс херээжөк кижиле хол дөбөс чүе дивийик-

не — деп, Көмбү-Доржу чугаага улашкан.

— Ол-даа кандыг-ла болду, хелиңниң өргээзинге болган-чок-ла калдылар хонган сургалты боор чүе. Сагыт четтир-иш-ле турары ол при бе? — деп, Кыжыңмай Көмбү-Доржу деткип орган.

Ламалар чугаазы көвүдеди, «аскак хой ырай берди», калдылар дугайында чугааны сокоткыш, херектиң ужурун дугуржул алаа эки эвес бе? — деп, Көмбү-Доржу чыгыр-ганын салгыттырган.

Амбын ноянны канчал томаарттырар? Ол айтыртып ийн арга бар деп сүлчээчилер дугуржулга кылган. Бир дугуар арга бола, соланнар көрбөздө, Агбаан-Демчинин тууду эккээр, дүжүмөттен дүжүм бээрине чоп албадар, акыс-сөзүн ал, боо акын чыгалдып, амы-тынынга кыжыңып тургалы, тускай бижикке аян салдырар алгаш, крайнын комиссарына чейирер.

Ийн дугуар арга, чакыт байдал-биле ону шуут-ла олур-дур чок кылдыр. Сүлчээчилерин хол кезин бир дугуар арганы ажылаарыче чая берген, ол езугаар Агбаан-Демчин кижиле тууду алдырар, ону кымнар кылырны, кааа эккээрин мях дугуржуп алганар.

Сүлчээчин бары Агбаан-Демчиге шагда-ла билдиртип турган, ноянның мага-болуңга халдар ай, хунуң, үе-ша-гың, ооң чакыт агентин Кыжыңмай хунду чугаалап берген.

Сүлчээчин бодунуң күжү-биле чок кылдыр. Комиссарга дыңдадык болбас, «сүрөөң өгдөн үндүрүп болбас» деп, ол иштинде алган.

Болуңа чок кижилерин чажыды-биле чымы, сүлчээчин узаын буза шаварын дугуржуп турган. Эптинге үе, сүлчээ-чилерин ноянга халдар деп дугурушкан хуну. Оларны чыгыштыр турар аразында, болук турда тууду алдырар ноян планын алган. Кыжыңмай чүңү кылдырны база-ла мях дугуржуп алганар.

Агбаан-Демчин илгелдиг кижилериниң бирөөзү, шаан-дан бээр ооң халдашкыч чораш, сөөгү үеде хаа дужаал-даа четкен Чолак-Хай дээр шоланы эрес, кайгал ар тур-ган. Шаг-шаанда Агбаан-Демчи ялы чорур шагда ооң кады ойноп өскөн эки, бора-бүдү амдырадык кижиле чораш чүе-дир.

Сүлчээчилерин узаын буза шаап, оларны тууду хоруг-дар херекке Чолак-Хай чугула кижилериниң бирөөн, ыччалган амбын нояннын сүлчээчилерге удуз планын ол бирден-бирөө чокка билер турган. Ыччалда-даа ол бодунуң турш чок, алкысак-чиксек чоруну-биле Сотнам-Балчырнын көгүлдөвүнө кирип, алаа саттыныкан. Сүлчээчилерге удуз нояннын алып хемчеглери Сотнам-Балчырга билдине берген.

Амбын ноянга халдашкын кылдыр деп дугурушкан хуну-нун бүдүзүндө сүлчээчин баштыкчылары Моол чурту-нче дөзип кире бергенер. Оларнын көгүлдөвүнө кирген ялы араттар 49 кижиле айткан шагда, дугурушкан черинге чыгып келгенер.

Амбын нояннын соланнарны, ноянның талазынга турган элөөн каш араттар, оларнын аразында Чолак-Хай, сүлчээчилерин чыгырчы-биле дугурушкан черин шагда-ла ок-боолу бугуздөкчөгөн. Ноянче халдарыңга белеткенин турган сүлчээчилер турганар. Оларнын шуптузун хуну-шараш, Самагалдай хурээзинин чамында казык бажык-чы тыварың киреттиң, бажыңдан каан. Бир хонгаңда ажы-дарга, ышкын черге бугурукчаш, хорудатканыңды кой кезин меделерин оскунду, бергезден болган.

Хааның эрге-чыгырчынын талазында эричеп, шажы-кылар чорукту хоруглаан турбуче, сүлчээчилерге удуз ажагылап турган. Сүлчээчилериниң эне каржымы-биле ту-сууңда иштикеш, болган таварылаанын крайнын комиссарына дыңдадып каан.

Урянхай крайнын комиссары Григорьев Агбаан-Демчинин алган хемчөөн чүдүлдөп деп санап, хааның чааак-тың, дээрли хаанын эрге-чыгырчыныга удуз үймөөн үндү-реринге белеткенин турган сүлчээни томаарткы кааны дөзүп, Агбаан-Демчин мактан, байыр чейирген болгаш монгуң салгыт селеме-биле шаңдаан.

Элөөн үе өрткөдө, Моолче «алдап» чораз дүжүметтер эл чымы келгенер. Олар ноянга кээп бараалган, моол феодалдар хууда сүй белетки дээрли ноянга чоруктанын айтканыншаан, эккелген белен Агбаан-Демчиге сун-ганар.

— Самагалдайга эри бугай чүе болур чаксаң деп дың-малдыксы. Бистин бо самлар тыварылыгыс бирөөн-ле үлдү-геткен турар болдулар ийн, — деп, Көмбү-Доржу чүе-нин ужурун билбес кижиле бооп, ноянга айткан.

— Ындыг ийн харын. Тенектерин турган эртерин то-маарттып каан бис. Моон солгар ноян өргээзинге хол аны-р кижиле турбас боор ийн — деп, амбын ноян туразын-да харылаан.

— Силерин амы-тыныңга бевин кыжыңан тургал дээр-дир, кончуу аа — деп, Куураңмай хелиң ачаа улаш-кан.

— Алдан-дугуруңга сүрээң дыңдаан болгаш, кончүг үлүс боор, ноян дүжүмөт элээр деп турганарың ол боор аа — деп, Сотнам-Балчыр улаштыр чугаа эрзан.

— Ча, алдан-дугуруңга оларнын денекер хары кай-да боор, алдан-дугуруңга баштыкчыларыңга дүжүмет-тер бевин турган болду ийн.

Ол үеде Хемчикке удуз үймөөн турган, ийн-үш чыл улаштыр бастырбайн, чоңу дүвүрктен чүе болгай. Уластайнын чанчымы амбын ноянга боо-чөпкөс-биле ду-заллаан бола, бастырган арга чок көжөөл турбадылар бе...

Көмбү-Доржу олура:

— Мелегей деп чүвениң кончуу ол-дур ийн, чүңү че-дин алып дээр сүлчээ белеткел турган кулугурлар дээр силер. Ноян болур харың бар эвес, оларнын аразында удуз-бижик билер кижиле бевин чок, мугулай улаз болган дивешке — деп.

— Бистин чуртувусу мурунку бичин Тыва эвес, дээрли Ак-Хааның хайгарында кирген соонда, тоор чүвенис чок апарган үлүс-ла болгай бис. Ноян дүжүмөттен чөп алып турар дүржөк чүеелерин томаарткы калкыңдар дык-ла эки болган-дир, ийн, өскөөлөр база үлөгөр болу-ла болгай — деп, Сотнам-Балчыр чачылап арак, чугаалап орган.

— Ак-Хаанын алаатымы болу бергинисе бистин тү-рени чоңууска азе-кекиң болган. Күштүг чурт малаңга-ла-дыр. Каан-хаанымын удуз чуртун анымында дык-ла берге болган чүе болгай. Орус чуртуңдан дагын эккен салгылааан бола, халап үнер чымы. Аштан, кымыр турган чоңна болгай бо.

— Бистин ноянымыс эрес кижиле болган, чоңуну тынын ал-ган болду ийн. Болар орус чурту-биле шагда бээр хары-лаагызы турган болгаш, дагалан-тарааны дүрген өккел-дир болду ийн.

Кижиле болду көөргө, мындагы буйныгы ноянга хол дээр хамаанчок, эинге-лаа төлөөр уганың чүе-дир ийн — деп, Куураңмай хелин Агбаан-Демчин бар-ла ша-беле мактан орган.

— Бистин бо туренин чуртувусту удуз орус чуртунга калды алып дээр, чүңү кылбаан дээр. Угааның кижиле черле кончүг. «Өлүрөөң асса-лаа, хелун чаксаң» деп чугаа бол. Оруска каттыжар деп чүвениң кол-ла үндөзин бо чоңунуң элөөн чүе болду ийн. Бис ийн шыгыңды дүжүм турган бис, кымырлар шагалдарың шактык ка-паан бола, императорунуң бодунга бевин барып бараалга-дыр турган болду ийн — деп, Көмбү-Доржу мактан-ды арак, Куураңмай хелинин чугаазы деткеш.

Шынап-ла, төөгүде мыңгы таварылга турган. 1912 чылда Самагалдайга болган чымың дугуржулга езугаар чааа чааа кыргын дилегин харымы көлбөн. Бир чыл өрткө-дө, хааның амыга өршөт дилөөн ийн дугуар чугаага амбын ноян Көмбү-Доржу ат салгаш, бодунуң огул Сот-

нам-Балчырны баштадыр элөөн каш дүжүметтерин ийн дугуар Николай хаанга боттары барык четкеш, бараалга-ры-биле Тывадан айтандырар чоруткан чүе-дир. Олар-нын аразынга Агбаан-Демчи база турган. Хаан чааактың талазында Урянхай айтырнын иштиндеринге белен эвес, ыччалган Тывадан Россияга кымын-даа эртерин болбас деп дужаалды Усинскинни кымыгар шагдазы ал-ган. Хааны бажы дүжүметтерин кымыгар эртерин, ча-гаазында хулдур албан чүе-дир. Ыччалган ол аян-чо-рук түнөл чок боор доозулап.

Амбын ноян Агбаан-Демчиге дүжүметтериниң аразы-нга чугаа ам-даа доозулап, Сотнам-Балчыр ноянче бажың согаш кылды чоруй:

— Силериниң биле сумеджиге, чугаалажыр дээр келгени-вис бо ийн. Волгаң көр силер бе, дээр ийн? — деп-тир.

— Ам чүү мындагы чугаалажыр чүе ыгыттып келди, чугаалажыр, чугаалажыр, сумеджешей канчаар — деп, Агбаан-Демчи харылаан.

— Амы-хууда херек кылды, Моол чуртуңга чораш, кел-дивис. Уластай мичаар аажок чашкын чаап турар, өлтү-сиген меджөкчү үнүп, мал-маган тодурулур берген, сун-саң үнүп келген чүе-дир. Моолдар оваа, хурээ дагып, дык-ла хой чүе кылган улаз чүе-дир. Уластай хурээ-зиниң улуг ламазы сор салган соонда, чашкын дээрге куттула-ла келген. Моолдар-даа амыраан чоң-дур.

— Бистин оран-чуртувуска чангыс-даа ол дүшпөс чүү болду бо, ноян. Уластайнын улуг ламазы Тывага чалап көрөс кандыг чүе, ном-суурдан номчулап, оваа-хурээден дагып көрүвүс, чүү деп болаар силер?

— Самагалдай хурээзинде хамык ламаларын херээ чүү боор. Болар дагыдык-ла тургай — деп, ноян удурулган.

Боларын арай күш четпейн турар хире ийн. Ышг бургуу чактары биле-ле, алаа олурбайн, алаң көдөгөй ламалар боор ийн бо. Ымалык олазын дагаан, суг ба-жыңа сор салып, дык-ла оралдашкан сургалты болду. Чале-чашкын келдири күш четпейнери ол боор ийн — деп, Көмбү-Доржу олгунуң чугаазын деткеш.

— Бурган-чүдөөңнү кижиле Куураңмай билди тур мй-наа, чүү деп болды-дыр силер, хелиң? — деп, Куураңмай-дан ноян айтырган.

— Оран-делегей меджөгөй килеңгез, бистин ламаларга күш четтирбейн турар хире ийн, ноян.

— Күш четпес ламаларын маңа чыгып алган херээ чүү боор. Тарады сыгырыпкан, өскөртөн ламалар чала-дык бис бе?

— Чоок, ымыгарга кайдык боор, ноян, өскөртөн улуг дужаалды маа келгеш өгөлө-ле бер, бис алаа улажып чоруй бар бис. Дээрли дүжүметтериниң сөзү шына боор.

— Чө, ам болуңу, хой чуганың херээ чок, чүвениң ужурун силерге дыңдадып апарган-дыр. Тыва дээрге тус-кай күрүне эвес, хааның Россиянын составында, ооң дү-рүм-сааварында чыгыртыр дээрин билер болгай бис. Тыва-нын ноянны, ооң иштинде амбын ноян, дашкык чуртар-биле кандыг-да харылаа кылбас деп комиссар Григорьевтин дужалык бар. Моол чуртуңдан улуг аргай-лама чалаары дээрге, ийн чуртуң аразында херек-тир — деп, Агбаан-Демчи чугааны эс кирип, мындагы чугааны соксыдырды сумелээ.

— Соңгу Хемчик кожуунарда чаап өгөлөй берген деп сурат үнүп турар. Чадааның Чамы-Камбы ламаны Самагалдай хурээзинге чалап, хурум кылдырарың алаа эки боор — деп чугаа үнүп келген.

Санадык амбын ноян чүдүлдү деп санап, ыччалган Камбы ламаны чалаары-биле кижиле чорударын дугуржуп алтыр.

Көзөк үе өрткөдө, Камбы лама моорлап келген. Чале-чашкын чок хевээр, чер кымы кургаң, аажок изиг чай турган. Ламалар да, дүжүметтер-да бир-ле чүедең кы-лырдын Камбы ламаны дилөөн турган бергенер. Чамы-Камбы оң кымырды алаштырып турган. Чүе дээрге чоокчу хундере чашкын болбаан ол билди турган. Тыва-да шажының дээрли школары дооскан, эне алдарыг улуг ламаларын бирөөн Чамы-Камбы турган чүе-дир. Шажының дээрли школында боду эртерин эки иш-төгдүн алганы-биле, агаар-бойдуз канчаар өскөрлөрүн ол эки билди турган.

Алаа анын эгезинде, аяң, изиг хундериң бирөөзинде Чамы-Камбы сор салгыртып чөпшөрөкчөгөн. Калдак-Хамар артынын кырынга хамык чоңуң чымы, надым кылыр-нын сумелөө. Чон чымыл келген, чүдүлгениң езулаан Самагалдай хурээзинин ламаларын киржилгези-биле байырдык байлаага эртерген, аяң, мого салып өгөлөп турда-ла, оон-моон кара булуттар дигрелиң, чашкын ку-да-ла берип-тир.

Бүдүлүк чок Камбы ламаның «күштүгөң» ылап-ла бугурган. Каш хун улаштыр чашкын аяспайн турган. Улуг ламаның «хуудазың» чоңу кайгыдыкан. Чугаа бугу Тывага тарай берген.

Самгалдайга турган сүлчээчилерин баштыкчылары кымырды дээрин Агбаан-Демчи билбээ-да, сүлчээчин оон-биле доозулаанынга бугуреп, сүлчээчилер ам-даа бар, олар моон солгар хоралыг үлдөдиглери кылып болурун билбейн турган.

Крайнын эргеленине, комиссар Григорьеве амбын ноя-нын эрге-чыгырчыны бажың дээрин бугуредиле, оон чыгырчынын алаанда дүжүметтерин аразында чөрүлдө-лөй байдал барын көргүзөр аяктык эвес деп, ол санап турган.

Көмбү-Доржу, ооң оглу Сотнам-Балчыр болган сүлчээ-чин өскө-даа баштыкчыларың аттары үзе-даа

«ШЫН» — ТЕЛЕКӨРҮКЧҮЛЕРГЕ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 9

РНТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИ-ЗИ-БИЛЕ
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Салгал дамчаан ба-...

журалдары» т/с.
16.55 XVIII Кышкы Олим-
пий оюнарында.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Салгал дамчаан ба-...

23.15 XVIII Кышкы Олим-
пий оюнарында.
01.10—01.35 МЕДЭЭЛЕР.
«РОССИЯ» канал
7.00 Мультифильм.
7.10 Православ шажын ка-...

12.30 Кышкы Олимпий ою-
нары.
20.30 Тодаргай-биле.
20.45 Олимпий курьер.
21.25 «Графиня де Монсо-...

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.10 «Орус кыш» деп чинк
атлетика талаа-биле деле-
тей маргылаазын.
15.40 «ИГОГО».

15.10 «Орус кыш» деп чинк
атлетика талаа-биле деле-
тей маргылаазын.
15.40 «ИГОГО».

15.10 «Орус кыш» деп чинк
атлетика талаа-биле деле-
тей маргылаазын.
15.40 «ИГОГО».

21.40 «Кажан күрүне чок
кылып тур!» барымдаа-
лыг сериалдың 3-кү, соол-
гугу сериясы.

Вторник

ФЕВРАЛЬ 10

РНТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИ-ЗИ-БИЛЕ
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Салгал дамчаан ба-...

13.05 «Частың он чеди өңү»,
т/с.
14.10 Каткы-хөг панорама-
зы.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Кыскал пантера»,
мультисериял.

20.00 ТЕМА.
20.45 Тамчыктыг удунар
чаштар.
21.00 УЕ.
21.40 «Петр хаан арапты
калсаар канайландырган
дугайында тоол», уран-...

8.10 Барваннармы — почта
дамчыштыр.
8.15 Калдыкшыл.
8.20 Демлеглей көрүп ал.
8.25 XVIII Кышкы Олимпий
оюнарында.

17.00 МЕДЭЭЛЕР.
«ТЫВА» канал
17.30 Бурганның ууну ды-
нап болур.
17.40 Кичээлдер мунунда
болгаш соопла.

20.30 Тодаргай-биле
Олимпий курьер.
20.45 «Графиня де Монсо-...

седада.
15.00 Телеоюн.
15.30 «Мен болгаш мээң
ымды», т/с.

шылы болгаш чажыттары».
т/с.
21.40 «Шпюнна», барымдаа-
лыг сериал, 1-ги фильм
(АНШ).

среда

ФЕВРАЛЬ 11

РНТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИ-ЗИ-БИЛЕ
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Салгал дамчаан ба-...

14.45 Хуу библиотека.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 «Калды» деп программа.
13.05 «Частың он чеди өңү»,
т/с.

19.05 «УЖУРАЖЫЛГА ША-
ГЫ» Олимпий оюнарында.
19.30 Халым.
20.10 КИЖИ БОЛГАШ ХООП-
ЛУ.
20.45 Тамчыктыг удунар
чаштар.

4.20 Кышкы Олимпий ою-
нарында.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 «Улуг хан» уран-чече-
ни фильм.

16.00 Графомаң.
16.10 Акшпалар.
16.25 Мээң Пушкинниң.
16.30 «Бичин тоянчы», т/с.

19.45 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Тодаргай-биле.

14.45 Полицейлиерниң чы-
мыштыг хүнери.
14.30 Хунуң маалдыры.
15.00 Телеоюн.

21.40 «Шпюнна», барымдаа-
лыг сериал, 2-ги фильм.
22.10 Курлавыр.
22.20 Криминал.

Четверг

ФЕВРАЛЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
РНТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИ-ЗИ-БИЛЕ
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Салгал дамчаан ба-...

12.15 «Калды» деп программа.
13.05 «Частың он чеди өңү»,
т/с.
14.25 Халым.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.

ГЫ» Олимпий оюнарында.
19.30 Чаптачыг дриг амч-
таннар.
20.05 «Утпазыннар дөш...»
Владислав Дворжецкий.

17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.30 Бурганның ууну ды-
нап болур.
17.40 Кичээлдер мунунда
болгаш соопла.

19.05 «Аэрофлоттун самолёт-
тары-биле ужулар сизге
бөт!», Россиянын ужу-
руучунун 75 чылыга.

40.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
13.05 «Хары чон», т/с.
14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.15 Телеоюн.

18.00 «Хан ижер кижилер»
уран-чечен фильм.
ХАМААРЫШПАС ТВ канал
20.00 БӨГҮН ХУНДУС.

лыг сериал, 3-кү фильм
(АНШ).
22.10 Курлавыр.
22.20 Криминал.

Пятница

ФЕВРАЛЬ 13

РНТ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИ-ЗИ-БИЛЕ
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Салгал дамчаан ба-...

12.15 «Калды» деп программа.
13.20 «Каскадерлар...» сериал.
13.45 Чаптачыг дриг амч-
таннар.

20.45 Тамчыктыг удунар
чаштар.
21.00 УЕ.
21.40 Коломбо «Чайлам чок
бослаакы» деп детектив-
те.

17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.30 Бурганның ууну ды-
нап болур.
17.40 Кичээлдер мунунда
болгаш соопла.

19.05 «Аэрофлоттун самолёт-
тары-биле ужулар сизге
бөт!», Россиянын ужу-
руучунун 75 чылыга.

40.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
13.05 «Хары чон», т/с.
14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.15 Телеоюн.

18.00 «Хан ижер кижилер»
уран-чечен фильм.
ХАМААРЫШПАС ТВ канал
20.00 БӨГҮН ХУНДУС.

22.10 Курлавыр.
22.20 Криминал.
22.35 «Бут бөмбүү» клуб.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 14

РНТ канал
7.50 XVIII Кышкы Олим-
пий оюнарында.
9.40 Лотто-миллион.
9.45 Ламга сөс.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.10 Хуу библиотека.

10.30 Музыкалыг почта.
11.05 Каламбур.
11.40 Бир чуртуктуг төөгүзү.
12.05 Смак.

17.15 «Ол мынчаар болган».
Тайванга туттурушкун.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Чердачок Фруттис».
19.00 «Спрут-3», т/с.

14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 «Улуг хан» уран-чече-
ни фильм.
14.35 «Августа расседия»,
уран-чечен фильм.

19.45 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Тодаргай-биле.

21.15 Урмас Отт Нонна
Мордкова-биле.
22.15 Анилаг болгаш К*.
23.15—00.45 Кышкы Олим-
пий оюнарында.

15.45 От «Винтал».
16.00 БӨГҮН ХУНДУС.
16.15 Алдын графофон.
16.30 «АССА», уран-чече-
ни фильм.

22.30 Хунуң маалдыры.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.40 «Улунуң маалдыры,
уран-чечен фильм.
00.00 «Бут бөмбүү» клуб.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 15

РНТ канал
8.05 XVIII Кышкы Олим-
пий оюнарында.
9.25 «Чип биле Дейл дуза-
лажыл чорутулар», м/с.
9.50 «Спортлото».
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.10 Орук демлегелдери
өвөс чүддөр.

12.25 XVIII Кышкы Олим-
пий оюнарында.
13.30 «Кустонг команд-
азын суг алаанга аян-
чоруну».
14.25 Каткы-хөг панорама-
зы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.

17.15 «Ол мынчаар болган».
Тайванга туттурушкун.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Чердачок Фруттис».
19.00 «Спрут-3», т/с.

14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 «Улуг хан» уран-чече-
ни фильм.
14.35 «Августа расседия»,
уран-чечен фильм.

19.45 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Тодаргай-биле.

21.15 Урмас Отт Нонна
Мордкова-биле.
22.15 Анилаг болгаш К*.
23.15—00.45 Кышкы Олим-
пий оюнарында.

15.45 От «Винтал».
16.00 БӨГҮН ХУНДУС.
16.15 Алдын графофон.
16.30 «АССА», уран-чече-
ни фильм.

22.30 Хунуң маалдыры.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.40 «Улунуң маалдыры,
уран-чечен фильм.
00.00 «Бут бөмбүү» клуб.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс
667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Ча-
заа болгаш «Шын» солун редакциязынын коллек-
тивни.
Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЈАНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Артур ХЕРТЕК
(кол редакторуну оралакчызы), Күсүгүр САТ (харыс-
салгалык секретары), Адыгы СААЯ (килдис редактору),
Арапчор ОНСУР (килдис редактору).
РЕДАКЦИЈАНЫН ТЕЛЕФОНАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүдөө алыр
чер — 3-33-91; кол редакторуну оралакчызы — 3-33-91;
секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактын
ажыл чорудуулазы биле ка-
рылаа тугар килдис —
3-33-91 3-34-93, экономик
түт аскерлагелер бол
гаш соопла амыда
раз — 3-34-49, мезгел-
алозны — 3-39-15, чагаалар
болгаш чагылыга — 3-39-03,
Бухгалтерия — 3-41-23, Кор-
ректорлар — 3-41-18.

Агар саныысы: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465;
корр. сч. 30102810200000000729 БИК 04304729.
Солун неделада 3 катап
Унөр.
Хемээли 2 парламал ама
Тиражи 6444
Чагык № 51.

КИНО
ФЕВРАЛЬ 9-10-ДА
«НАПЫРАЛ»: «Вулкан»
Россия Федерациязынын Сан-хөө яамызынын Тыва Рес-
публикада Федералдыг казначыга эргелди үл эргелди
дин оралакчы даргазы Людмила Антонова Мандан-Хор-
лууга оон авазы
Полина Донгуровна
МАНДАН-ХОЛУУНУН
аар арааш, хөвөргөн мөтөөли-биле холбаштыр ханы ка-
жымдалды илередиң тур.